

Чингиз Айтматов прозасининг бадий хусусиятлари ўрганилган. «Жамила», «Она ер-она», «Алвидо, Гулсары», «Ок кема», «Асрга тотигирлик кун», «Тоғлар кулаган маҳал» ва х.к. асорларининг ғоявий мазмуни таҳлил қилинган. Шунингдек, қорақалпоқ ёзувчилари ижодида Ч.Айтматов адабий анъаналари масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются вопросы изучения творчества известного киргизского писателя Чингиза Айтматова. Изучаются художественные особенности прозы Чингиза Айтматова. Идеологическое содержание его повестей и романов «Жамиля», «Материнское поле», «Прощай Гулсары», «Белый пароход», «И дольше века длится день», «Когда падают горы» и т.д. Также, вопросы литературных традиций Ч.Айтматова в творчестве каракалпакских писателей.

SUMMARY

This article examines the study of the work of the famous Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov. The artistic features of Chingiz Aitmatov's prose are being studied. The ideological content of his novels and novels "Jamila", "Mother's Field", "Goodbye Gulsary", "The White Parade", "And more than a century lasts a day," "When the mountains fall," etc. Also, questions of literary traditions of Ch. Aitmatov in the work of Karakalpak writers.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ҲАМ ШЫҒЫС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Б.Давлетов – филология илимлерининг кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: адабиёт тарихи, Ажиниёз ва Қози Мавлик ижоди, гуманистик ғоялар.

Ключевые слова: история литературы, творчество поэта Ажинияза и Казии Мавлика, гуманистические идеи.

Key wordz: history of literature, creation of the poets Ajiniyaz and Kazi Mavlik, humanistis ideas.

Қарақалпақ поэзиясы ерте дәуірлерден-ақ өз ишине хәр қыйылы жанларды сиңдириўи менен өзиниң раўажланыў басқышларына еристи. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында Әжинияз Қосыбай улы дәретпелеринде шығыс классикалық әдебиятында жетекши жанрлардан есапланған бәйт жанры орын алған. Бәйтлер араб, парсы-тәжик, түркий халықлар әдебиятындағы бир-бири менен уйкасып келетуғын еки қатар қосықтың атамасы [3:22]. Негизинен шығыс әдебиятындағы ғәззел, қасида, мәснаўий киби қосық жанрларындағы шығармалардың еки қатары бәйт деп жүргизилген [1:80].

Бәйт хәмме лирикалық жанрлардың тийкары есапланады [8:265].

Қарақалпақ әдебиятында бәйтлер-лирикалық жанрдың бир түри болып онда көбинесе ўақтыхошлық, ышқы-мухаббат мәселеси сөз етилген. Сонлықтан бәйтлер зыяпатларда көплек айтылған.

Бундай қосықлар әдебиятта бурыннан бар болып мәселен, бизиң эрамыздан бурын IV әсирде әйемги грек шайыры Анакреонт вино, ўақтыхошлық ҳаққында қосықлар жазған, ал шығыс әдебиятында Омар Хайям, Бабур шайырлар да усы темада қосықлар жазған.

Н.Дәўқараев бәйт жанры XIX әсир орталарында оқымыслы адамлардың көбейиўи, қалалы жерлерде Хийўадағыдай зыяпатлар өткерилиўи, оларда қосықтың жаңа түри бәйт пайда болғанлығы, оларда Хорезм өзбеклериниң тилиниң тәсири күшли екенлигин мысаллар менен көрсетеди [5:139].

Ақ хәйўанда жатыр едим,

Ай мениң туўрымда тур.

Сексенип оянсам мен,

Ақ билек мойнымда тур.

Қ.Айымбетов [2:28-29] хәм қарақалпақ халық қосықларын изертлеген илимпаз Ә.Тәжимуртов та [7:44] өз мийнетлеринде Н.Дәўқараевтың пикирин мақуллаиды.

Қарақалпақ әдебиятында өзиниң дәстүрий 15-16 буўынлы, аруз өлшемінде жазылған еки қатарлы қосық формасында емес ол, көбинесе жайдары қосықларының үлгисинде де ушырасады. Мысалы:

Бәйт, бәйт бәная,

Бизлер бәйттиң гәнәя,

Бизлер бәйт айтқанда

Шықты қыздың жәнәя

Н.Дәўқараев өз мийнетинде жазба әдебияттағы бәйт жанрына Әжинияз Қосыбай улының “Ай әлип”, “Шықты жан”, “Бу сәхәр” қосықларын жатқарады [5:135-136].

“Ўаў”-ўапа ўәденде барма, хей, нигарым, бер

“Хе”-хилалы хижриден ҳәсиреттемен шамыў-сәхәр,

“Ләм”-лағлайдек ләбиндин мен ишерге биймәләл,

“Мийм”-мунасиб болыбан ашықлара берме ҳазар,

“Я”-ядыңа түсерме мен киби хәмдамларий.

(“Ай әлип”)

Ямаса, Әжинияздың басқа журтларда жазып дәреткен белгили шығармасы “Шықты жан” қосығында усы мәселени жырлайды:

Бар екен бир арыўи, аты оның Айша ерур,

Құлшық ойда көрдим аны, беллер қылша ерур,

Йол азабын көп көрипман, хәр саатым күншә ерур,

Хәр күним айша ерур, хәр айым йылша ерур,

Ах, дәрйиға, ўах, дәрйиғ, мың саны әрман шықты жан.

Қарақалпақ әдебиятында қолланылған бәйт жанры жөнинде айта келип әдебиятшы Қ.Жәримбетов: “Қарақалпақ сөз өнеринде ўақтыхошлық, ышқы ләззети темасындағы қосықлар “бәйтлер” деп жүритилген”-деп баҳа береді [6:71].

Әжинияздың “Бу сәхәр” (“Оян”) қосығы бәйт жанрының ең жақсы үлгилериниң бири. Мысалы:

Буў сәхәр шағында келдим, биймәхәл йолға тушип,

Ўәдеме йетсем дейип, гәҳи жүрип, гәҳи ушып,

Бийхабар сиз ятырсыз, алтын түгме бәнтин шешип,

Кеўлим истер кирмекти, жәннет киби қойның ашып,

Қойма бунша зар етип, көзинди аш ярым оян [4:80].

Әжинияз шайырдағы бул қатарлар биринши оқығанда бийәдеплик көринсе де, турмыста атастырылған қыздың басқа отаўда ата-анасынан бөлек жасап, атастырылған адамы менен ушырасып турыўын халықлық үрп-әдетке байланыстырады [6:72].

Қарақалпақ бәйтлериниң гейпара белгилерин XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебиятында Қазы Мәўликтің “Шымбай баязы”, “Хеш сөзим йөкдур”, “Ол неге дәркар” т.б. қосықларында ушыратыўға болады:

Тәниң титирәр ақ йүзләрн көргенде,

Ләбин тишләб белин қушыб турғанда,

Балдан ләзиз ләбләрнн сорғанда,

Шийрин шәкер қызлары бар Шымбайдың

(“Шымбай”)

Бағлардан терсәңиз алма анарны,

Сайыр етип тарқатсаң кеўил қумарны,

Дуньядан тапылса кеўилде бары,

Бир сәўгили ярсыз ол неге дәркар.

(“Ол неге дәркар”).

Бундай мысалларды шайыр дәретпелеринен көплек табыўға болады. Қазы Мәўлик қарақалпақ әдебиятында “бәйт” жанрын өз алдына жанр дәрәжесине көтерйўге өз үлесин қосқан [6:73].

Қазы Мәўликтің бундай бәйтлерин бурынғы аўқам дәуиринде дурыс түсинбей оны «мәниссиз қосықлар» деп баҳалады. Хәзир шайыр хәққында бурынғы пикирлерге сын көз бенен қараймыз. Оның “Хеш сөзим йөкдур” шығармасы усындай темаға байланыслы жазылған.

Йолдашымды йол үстинде қалдырып,

Турдым дәрўазанда мойным талдырып,

Ышқы отына йүрек бағрым яндырып,

Алған мийманыңа хеш сөзим йөкдур.

(“Хеш сөзим йөкдур”).

ямаса шайырдың хәял-қызлардың атынан жазған қосықларында да бул тема өз алдына бир мәселе етип бериледи. Мысалы:

Яңбыр жаўса сел болады көшелер,

Бир бала йығлайдур жаным шешелер,

Ашықлық мазасын тапқан йигитлер,

Түн уйқысын төрт бөледі кешелер.

(“Қызлар қосығы”).

Шайыр дәретпелеринде де усы турмыста ушырасатуғын мәселелер сөз етилген. Қ.Жәримбетов өз мийнетинде:“..."

шайыр Қазы Мәулик жигит-қызлардың мухаббатын, әжайып жаслық дәуранын, сондай-ақ өмирдің ләззетли, рәхәтлі таманларын үлкен талант пенен жырлаған [6:73]-деп жазады.

Улыұма алғанда, қарақалпақ әдебиятында XIX әсирдің орталарында кәлиплесип XX әсирдің басында раўажланған бәйт формасындағы қосықларды Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов., Ә.Тәжимуратов хәм Қ.Жәрімбетовлардың пикирлерине сүйенип ойын, хәзил, ўақтыхошлық, ышқы-ләззетине байланыслы шығармаларды “бәйтлер” деп аталыўына хәм Әжинияз және де Қазы Мәулик

шығармаларын изертлеп шығып бул пикирди орынлы деп есаплаймыз.

Солай етип, Әжинияз хәм Қазы Мәуликтің “бәйтлері” өз заманы ушын қандай әҳмийетли болса, әдебиат тарийхы илими ушын сонындай дәрежеде әҳмийетли болыўы сөзсиз.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз хәм Қазы Мәулик шайырлар XIX әсир хәм XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебиятын дәстүрий хәр шуўмағы төрт қатарлы қосық пенен, ғәззел, қасида, муўашшақ жанры менен бирге бәйт жанрын да раўажландырады.

Әдебиатлар

1. Адабиётшунослик терминлари лугати. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1967.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиаттаныў атамаларының русша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994.
4. Әжинияз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Жәрімбетов Қ. Қарақалпақ бәйтлері. // «Әмиўдәрә» № 3, 2000.
7. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары хәққында. / Қарақалпақ халық қосықлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
8. Султан И. Адабиет назарияси. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1986.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада XIX аср қарақалпақ мумтоз адабиёти вакиллари Ажиниёз ва Қози Мавлик ижоди мисолида қарақалпақ адабиётида байт жанри масаласи адабий ва бошқа манбалар асосида кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы жанра байт на основе творчества поэтов каракалпакской литературы XIX века Ажинияз и Казы Мавлика в литературных и других материалах.

SUMMARY

The article deals with the genre of byte in the creation of the poets of Karakalpak literature of the XIX –th century Ajiniyaz and Kazi Mavlik on the basis of the literary and other materials.

УДК: 82-1/-9-8

ӨЗБЕК, ТҮРКМЕН, ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА КӨРКЕМ ФОРМАЛЫҚ ИЗЛЕНИСЛЕР

О.К.Гайлиева – филология илимлериниң кандидаты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: аңғанавий шакл, янги шакл, поэтика, ғазал, аруз, ижодий изланиш, маҳорат.

Ключевые слова: традиционные формы, новые формы, поэтика, газель, аруз, художественные изыскания, мастерство.

Key words: traditional forms, new forms, poetics, a gazelle, an ahruz, artistic searches, skill.

Түби бир туўысқан түркий халықлар ерте дәуірлерден бир-бири менен қоңсылас жасап, олар арасында сиясий-экономикалық, мәдени, әдебий байланыслар кең жолға қойылғаны хәммемизге мәлим. Бул қатнаслар дәуір, дәуран өзгерсе де, неше қыллар өтсе де тоқтамай, бүгинги күнге келип кең раўажланып атыр. Әсиресе, әдебиатлар арасындағы байланыс хәр халық дәретіўшилерин бир-бирине жақынластырады. Сонлықтан, әдебиатлардың арасында болып өтетүғын жаңаланыў хәм өзгерислер бир-бирине жақын яки алыс болыўынан бийғәрез талантлы дәретіўшилердің жаңаша жол излениўлериниң генетикалық жақынлығы, тәсирлениўи, яғный басқа сөз шеберлериниң өзара байланысы хәм бул процессте кимнендүр нелерди үйрениў пайда болады. Әдебий байланыслардың усындай тәрептерин бүгинги әдебиаттаныў илимий көзқарасынан изертлеў актуал мәселелерден бири. Сонлықтан биз бул мақаламызда өткен XX әсир басларында өзбек, түркмен, қарақалпақ поэзияларында шайырлардың дәстүрийликтен жаңашыллыққа қарай көркем излениўлери мәселелерин изертлеўди мақсет еттик.

XX әсир басларында Хамза, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Боту хәм т.б. жаңа дәуір шайырларының дәретіўшилигинде классикалық дәстүрлер даўам етти. Классикалық аруз өлшеминиң бул шайырлар дәретіўшилигинде көбирек өзиниң сәўлесин тапқанын көриўге болады. Бирақ поэтикалық образларда дәстүрий «гүл», «бүлбил», «ашық», «машук», «рақып» (душпан) сыяқлы бирнеше классикалық әдебиаттағы образлар миллий ояныў дәуири өзбек әдебияты шайырларының дәретіўшилигинде дәстүрийликтен жаңаланыўға яғный социал мазмун пайда бола бастады. Усындай әдебий хәдийселерге итибар қаратқан әдебиатшы алым Комил Ёкубов: «Хамзаның мухаббат лирикасындағы дәслепки дәретіўшилиқ изленислери классикалық поэзияның дәстүрий эстетикалық хәм композицион ритмикалық принциплерине таянады» [3:28] деген баслы бир пикирди алға қояды. Мысаллар көп. Бирақ тек бир ғана Алишер Науаиының «Келмади» редибли ғәззели руўхын Хамза ғәззелинде де көриўге болады:

Рахми йўқ, әй беафо, келмоқчи бўлдинг, келмадинг,

Хаста бу ахволими сўрмоқчи бўлдинг, келмадинг...

Ё мани санга ёмон кўрсатдимү ағёрлар,

Шум раҳиб сўзимгами кирмоқчи бўлди келмадинг [3:5].

Бул ғәззел бир тәрептен дәстүрий, екіншиден, заманагөй түсиникли өзбек әдебий тилинде баян етилген, үшіншиден, руўхына гөре яғный мазмунына қарап дәстүрдің жаңаланғанын да көрсетеди.

Заманагөй өзбек поэзиясы менен шуғылланып киятырған әдебиатшы алым Улуғбек Хамдам өзиниң «Янги ўзбек шеърятти» (Жаңа өзбек поэзиясы) китабында жадид шайырлары дәретіўшилигинен баслап өзгерген XX әсир өзбек поэзиясында «жаңа» терминди қолланады. Бул алым да өзгерислердің мәни – мазмун, поэзиядағы өлшемнің өзгеріўи, олардың тийкарлары, поэзияның поэтикалық қасиетлерин Хамза, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Рахмон сыяқлы бирнеше шайырлардың дәретіўшилиги мысалында изертлейди [4:304].

Өзбек әдебиятына тарийхий хәдийселердің тәсири мазмунның өзгеріўин талап етеди. Әдебий өзгерис хәм жаңаланыў хәдийсесине мүнәсибет билдирген әдебиатшы алым Нодира Афоқова «Жадид шеърятти поэтикаси. (Тошкент, 2006) монографиясында: «Инсан турмысының мазмуны өзгери́п барған сайын социал турмыстың жемиси есапланған әдебиаттың мазмуны да өзгери́п бара береді хәм мазмунның өзгериси өз-өзинен форманың да өзгери́уин талап етеди» [6:38] – деп белгилейди.

Өзбек классикалық әдебияты менен өзбек жадид әдебиятының арасындағы байланыслар, формалық өзгерислер, дәстүр хәм жаңашыллық, классиканың лирикалық жанрларының өз ара типологиясы мәселесин үйренген әдебиатшы алым Муқаддас Тожибоева «Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт аңғаналари ва маҳорат масалалари» мийнетинде: «Жадид әдебиятының ўәкиллери классикалық әдебиат тарийхы, идея-көркем дәстүрлери және қосық формаларын XX әсирдің басларындағы жаңаша шараятта даўам етип, классикалық әдебиятымыздың жанрлық қасиетлерин өзиниң дәретіўшилигине синдирип, классикалық дәстүрлерди жаңалаўға хәрекет етти, әдебий раўажланыў процесиниң